

Violència de gènere i treball social. Anàlisi dels discursos i abordatges dels i les professionals del treball social en matèria de violència de gènere

Gender-based violence and social work: An analysis of the discourse and approaches adopted by social work professionals when it comes to gender-based violence

Janet Romero Delgado¹
ORCID: 0000-0001-6984-2722

Recepció: 26/08/19. Revisió: 26/11/19. Acceptació: 27/11/19

Per citar: Romero Delgado, J. (2019). Violència de gènere i treball social. Anàlisi dels discursos i abordatges dels i les professionals del treball social en matèria de violència de gènere. *Revista de Treball Social*, 217, 29-50. DOI: 10.32061/RTS2019.217.02

Resum

En aquest article s'exposen els resultats d'un estudi qualitatiu sobre els discursos que es donen en treball social sobre la violència de gènere. Més concretament, es tracta d'un estudi que té per finalitat identificar les implicacions que generen els discursos en el desenvolupament de la praxi professional i reflexionar sobre això. Pretenem contribuir a la reflexió sobre els fonaments teòrics i els discursos, posant en relleu la realitat de les intervencions de les treballadores i dels treballadors socials de la província de Barcelona.

Per a això, es van fer i analitzar 20 entrevistes en profunditat a professionals del treball social en les quals s'aborda la conceptualització de la violència de gènere i els abordatges que s'hi han dut a terme. Els resultats evidencien: 1) la falta de consensos sobre la conceptualització del fenomen; i 2) les incoherències entre les comprensions i els abordatges professionals executats en matèria. Un aspecte que, juntament amb altres

¹ Graduada en Treball Social. Màster Oficial en Estudis Avançats en Exclusió Social. janeromeroedelgado@gmail.com

elements que s'identifiquen i s'exposen en l'article, fa paleses les dificultats presents quant a l'atenció i la transformació d'aquesta realitat.

Paraules clau: Violència de gènere, treball social, discursos i praxi professional.

Abstract

The purpose of this article is to set out the results of a qualitative study on the discourse produced in the field of social work concerning gender-based violence. It is a study that aims to identify and reflect on the implications of discourse in the development of professional practice. The aim is thus to contribute to a reflection on theoretical foundations and discourses, highlighting the reality of interventions by social workers in the province of Barcelona.

To this end, we conducted and analysed 20 interviews with social workers in depth, addressing conceptualisation and approaches to gender-based violence. The results reveal: 1) the lack of a consensus on the conceptualisation of the phenomenon; and 2) the incoherence between understandings and professional approaches. Together with the other elements identified and set out in this research, this illustrates the difficulties existing in terms of the attention to and transformation of this reality.

Keywords: Gender-based violence, social work, discourses and professional practice

Introducció

La violència de gènere (en endavant, VG) és un fenomen social i cultural que té el seu origen en “les definicions i les relacions de gènere dominants en una societat donada” (Espinar, 2007, p. 40). N’emergeixen diverses formes de violència, desigualtat i discriminació, i és per això que es comprèn com un delictes, un problema de salut pública i alhora una violació dels drets humans (Almendros, Munilla i Bernabeu, 2015, p. 205; Gállego, 2005, p. 85). En això rau la importància que assumeix la professió del treball social (en endavant, TS), ja que el seu propòsit és promoure vincles humans saludables, vetllar pel compliment dels drets humans i fomentar canvis socials (IFSW, 2014, p. 1). De fet, Santana (2010, p. 92) refereix que es tracta d’un objecte d’intervenció gairebé tan antic com la professió mateixa.

Ara bé, autors com Fernández (2015, p. 35-36) indiquen que els treballadors o les treballadores socials sovint, de manera inconscient, actuen com un mecanisme més de perpetuació de les desigualtats que produeix el sistema de gènere. Expliciten que això és deu al fet que el professional: 1) s’ha socialitzat sota uns valors i principis patriarcal; i 2) investiga i intervé de manera condicionada per la institució en què treballa i per les estructures de poder imperants (Elboj i Ruíz, 2010, p. 226; Fernández, 2015, p. 32, 35-36). Aquest és el motiu pel qual ens aventurem a preguntar a treballadors i treballadores socials, que prestin serveis d’atenció social a víctimes de VG a la província de Barcelona, sobre els discursos que hi ha en relació amb la violència de gènere en la pràctica professional del treball social i sobre els efectes que genera el discurs en el desenvolupament de la praxi professional i en la transformació d’aquesta problemàtica?

Aproximació al concepte de violència de gènere

Després d’una recerca extensa vam adonar-nos de la dificultat que hi ha hagut, i encara hi ha, en relació amb la conceptualització del terme VG. Els motius rau en: 1) la falta de consensos clars sobre què és VG (Coll, García-Romeral, Mañas i Navarro, 2008, p. 199-200; Zurbano, Liberia i Campos, 2015, p. 841-843); 2) el debat obert respecte a la idoneïtat del terme *gènere* (Coll et al., 2008, p. 189-191; Velando, 2005, p. 108-122); i 3) l’elevada presència de múltiples termes que adopten, de vegades, significats sinònims (Fernández, 2004, p. 156-157; López, 2013, p. 62-64; Peris, 2013, p. 177-180, 183-184).

A través de la classificació suggerida per Coll et al. (2008, p. 199-200), hem agrupat els discursos sobre la comprensió del fenomen de la VG en tres aproximacions. Aquesta classificació es regeix per la identificació dels actors, el rol que compleixen i els objectius que persegueixen.

Aproximació de casos extrems

És, avui dia, una de les aproximacions més contrarestades i criticades per la producció teòrica executada. Consisteix en un model

explicatiu unicausal sobre l'origen de la VG, entenent que la problemàtica s'origina a causa dels factors personals de les persones involucrades (López, 2013, p. 67). La justificació se sol fer basant-la en teories biològiques i psicològiques² (Álvarez, Sánchez, Bojó, Zelaiaran, Aseguinolaza, Azanza i Caballero, 2016, p. 15,17; Alencar i Cantera, 2013, p. 117-119; Miguel, 2003, p. 139; Ramírez, 2002, p. 28-29). Aquestes teories tenen com a nexa comú la individualització de l'origen de la VG, la figura exclusiva de l'home com a agressor, un biaix patriarcal molt marcat quant als estereotips de gènere i la diferenciació de sexes pel que fa als atributs biològics o trets psicològics.

Aproximació de grups socials

Actualment és la més sustentada per la producció teòrica. Figura com la més compartida tant per les institucions com per part dels diversos actors que conformen la societat (Fuente, 2012, p. 371; Miguel, 2003, p. 139-142; Piedra, Rosa, Muñoz, 2018, p. 198-201; Maqueda, 2006, p. 2-3). Això es deu al fet que l'expressió "violència de gènere" es comença a gestar als anys 70, una època en què pren força el feminisme i es comença a posar en el punt de mira el maltractament conjugal, el rol establert en funció del sexe, entre altres qüestions que revelen el patriarcat com a forma d'organització social (Miguel, 2005, p. 238-240). La detecció d'una diferència clara entre els valors i les expectatives que la societat construeix simbòlicament sobre els sexes, en què l'home estableix una relació de poder desigual sobre la dona, consolidarà la visió de la dona com l'única víctima possible de la VG (Maqueda, 2006, p. 2).

Aproximació de gènere

Es diferencia de les altres aproximacions principalment per dues raons. La primera correspon als corrents teòrics en què es basa: generalment hi predomina la postura crítica del postfeminisme (Cantera, 2004, p. 95-102), que es caracteritza per entendre, en la seva pluralitat, les relacions de dominació interpersonal desigualitàries superant el concepte binari de sexe-gènere i l'heteronormativitat (Cantera, 2004, p. 95-97).

La segona diferència, en consonància amb el que acabem d'esmentar, es basa en el fet que no s'associa el binomi home-dona amb el d'agressor-víctima respectivament (Coll et al., 2008, p. 200; Solá, 2011, p. 41). Això permet no cosificar la posició dels homes i les dones, contrarestant el discurs patriarcal vigent i evitant-ne la reproducció i legitimació (Trujano, Martínez i Camacho, 2010, p. 351-352; Coll et al., 2008, p. 200).

Facio i Fries (2005, p. 261) consideren que els homes, encara que parteixin d'una posició privilegiada, també poden ser víctimes del sexisme, dels valors i dels estereotips establerts sobre la masculinitat. És per això

2 Cal aclarir que hi ha molts posicionaments emmarcats tant en les teories biològiques com psicològiques. No obstant això, apel·lem als que adquireixen una visió unicausal i comprenen que l'origen de la VG radica exclusivament en els factors personals.

que se centra en les relacions de dominació interpersonal, associades a la posició de gènere, amb independència del sexe (Coll et al., 2008, p. 200; Solá, 2011, p. 41). Això no vol dir que pensin que es dona el mateix nombre de casos en homes que en dones. No obstant això, consideren que la minoria de casos també demana reconeixement i visibilitat (Herrero, 2013, p. 110).

D'altra banda, cal destacar que hi ha una demanda creixent d'atenció per part del col·lectiu LGTBQ+. Es tracta d'una realitat invisibilitzada per factors com l'homofòbia, la discriminació i el sexisme (Rodríguez, Rodríguez, Lameiras i Carrera, 2017, p. 65). Aquest últim aspecte genera debat i postures diferenciades dins d'una mateixa aproximació (Bravo, 2014, p. 3). D'una banda, hi ha postures que consideren que la VG pot tenir en compte les relacions entre persones d'un mateix sexe (Mujika, 2012, p. 11-13). Zurbano et al. (2015, p. 830) apunten que "el gènere és a l'origen de la creació i reproducció de múltiples tipus de violència sobre totes les formes de ser, sentir i pensar que queden fora de la «normalitat» genèrica i sexual". Mentre que uns altres neguen això mateix, perquè consideren que hi operen factors culturals i estructurals diferents no basats únicament en el sexisme (Bravo, 2014, p. 5; Rebollo i Gómez, 2011, p. 7-8).

Treball social i violència de gènere

Malgrat el reconeixement de la incidència de la VG en diferents àrees del desenvolupament personal i social, les orientacions i intervencions se centren sobretot en la violència que es dona en les relacions afectives heterosexuales (Reina, 2010, p. 34). Això es deu en gran part al fet que els abordatges i els recursos existents estan subjectes a la LOMPIVG³ (Santana, 2010, p. 93-94).

La LOMPIVG va marcar un abans i un després en matèria de VG (Ortubay, 2015, p. 3). Encara avui continua sent la llei de referència des de la qual s'articulen les diferents actuacions d'atenció i prevenció. No obstant això, es tracta d'una llei que desperta certa ambivalència al si de la comunitat. Es diu que: 1) es donen incoherències entre el nom i el contingut; 2) es tracta d'una llei sexuada i heterosexista; i 3) promou mesures paternalistes i assistencialistes que afavoreixen la despolitització de la problemàtica i la victimització de la figura femenina (Bolea, 2007, p. 22; Coll et al., 2008, p. 189-192, 201; Ortubay, 2015, p. 11-16; Solá, 2011, p. 40-46; Trujano et al., 2010, p. 340).

A això s'hi ha d'afegir que es tracta d'una llei que fa servir un enfocament teòric que s'ajusta a l'aproximació de grups socials. Així mateix, en el desenvolupament de les mesures en què la responsabilitat de l'home se sobredimensiona i l'agència de la dona desapareix, aquest enfocament

3 Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. Boletín Oficial del Estado, núm. 313, 29 de desembre de 2004.

es dilueix i en pren un que és més propi de l'aproximació de casos extrems (Coll et al., 2008, p. 201-204). De manera que les crítiques que se'n fan sovint també es veuen reflectides en les intervencions i els recursos del TS.

Respecte a la **prevenció**, es basa en el marc de la LOMPIVG a través de mesures com la sensibilització, la prevenció i la detecció per part dels poders públics. També en l'atenció a la formació complementària i de reciclatge dels professionals que hi intervenen (art. 3 LOMPIVG, de 28 de desembre). No obstant això,

malgrat la declaració d'intencions i de la importància que sembla concedir a les matèries de prevenció, sensibilització, etc., la llei segueix el camí que es va iniciar a finals dels 80 i que feia pivotar la resposta davant de la violència de gènere en el sistema penal (Ortubay, 2015, p. 3).

Fernández (2015, p. 31) i Ríos (2003, p. 80-81) apunten que aquestes mateixes lògiques es donen en l'exercici del TS. Expliquen que les intervencions no van tan dirigides a incidir en els factors estructurals i culturals, sinó que, al contrari, s'intervé de manera pal·liativa una vegada ha emergit el problema. Assenyalen els pocs estudis sobre la VG, l'absència d'una comprensió teòrica de fons, la falta de formació dels professionals, la burocratització i la pressió assistencial com els principals causants d'aquesta situació (Alcázar, 2012, p. 104-106; Fuente, 2012, p. 388; Fernández, 2015, p. 31; Jovaní, 2014, p. 264-265; Ríos, 2003, p. 84; 2010, p. 135; Santana, 2010, p. 95-97; Tobías, 2018, p. 142-143).

Pel que fa a la **intervenció**, Mullaly (1997, p. 24-25) menciona que hi ha dues filosofies d'intervenció en TS que guien la manera de procedir i efectuar els abordatges. D'una banda, la perspectiva convencional, que se centra en la persona entenenent que el problema resideix en la seva inadaptació al sistema social. D'altra banda, la perspectiva progressista, que reconeix l'existència de sectors de població en inferioritat de condicions per raó d'un ordre social desigualitari i injust. Una raó que demana anar més enllà de l'atenció individual.

Autors com Fernández (2015, p. 31) i Ríos (2003, p. 80-81) sostenen que les actuacions parteixen principalment de l'assistencialisme amb una perspectiva centrada en les deficiències i necessitats que presenta la dona víctima de VG. Un aspecte que s'acaba reduint a concedir ajudes puntuals per solucionar els problemes més urgents, sense parar esment a altres aspectes de tipus estructural o cultural (Ríos, 2003, p. 84). Això mateix resulta evident si llegim alguns documents sobre la matèria que concerneixen la província de Barcelona, com per exemple la protocol·lització de la intervenció individualitzada amb dones que pateixen o han patit violència de gènere (2007)⁴ o altres documents marc com el protocol per

4 Primer document que pretén conjuminar i protocol·litzar l'atenció individualitzada que s'ofereix a les dones víctimes de VG de la ciutat de Barcelona, <https://bit.ly/2Clge0e>

a l'abordatge de la violència masclista en l'àmbit de la salut a Catalunya (2009)⁵ o el protocol de valoració del risc de violència contra la dona per part de la seva parella o exparella (RVD-BCN) (2011).⁶

Paral·lelament, Alcázar (2012, p. 113-115) identifica altres inèrcies i dificultats que obstaculitzen que s'aconsegueixi una intervenció eficaç i eficient, concretament: 1) la tendència a homogeneïtzar la figura i situació de la dona que pateix maltractament, donant lloc a programes i serveis que no acaben d'ajustar-se a les necessitats que aquestes situacions; 2) la implementació d'objectius d'èxit marcats pel professional i la institució, que poden no ser compartits amb la persona que s'atén; 3) l'execució de programes i recursos amb objectius i procediments molt definits, que despullen d'agència la mateixa víctima i en reforcen la victimització; i 4) la tendència a executar intervencions en l'àmbit individual i no grupal, propiciant així que les dones visquin el fenomen com un fracàs individual.

A això s'hi suma la ja esmentada falta de formació per part d'alguns professionals. Pel fet de no estar sensibilitzats o formats en perspectiva de gènere, duen a terme actuacions guiades per la intuïció i la bona voluntat, cosa que fa més difícil que pugui fer-se una gestió àgil, eficient i eficaç (Jovaní, 2014, p. 264-265).

Inclusió de la perspectiva de gènere en la intervenció de treball social

Diversos autors posen de manifest la necessitat d'incorporar la perspectiva de gènere (PG, d'ara endavant) com a marc interpretatiu transversal de la intervenció social (Fuente, 2012, p. 388; Fernández, 2015, p. 31; Fidalgo, 2005, p. 21, 25; López, 2013, p. 81; Tobías, 2018, p. 142-143).

La PG és una categoria analítica formada per diferents corrents del feminisme que

s'aproxima a la realitat tenint en compte l'existència de diversos gèneres i les seves relacions de poder, que s'imbriquen amb altres elements generadors de desigualtat, com ara l'ètnia/raça, la classe social, l'origen nacional, etc. (Alcázar, 2012, p. 99-100).

La primera vegada que es va parlar d'aquesta perspectiva, com a element estratègic per aconseguir la igualtat, va ser a la IV Conferència sobre la Dona celebrada l'any 1995 a Pequín (Alonso-Fernández, 2016, p. 3; Tobías, 2018, p. 144). Encara que Berasaluze (2009, p. 138) i Fernández (2015, p. 33) sostenen que la seva aplicació avui dia és incipient. Per això,

5 Document editat pel Departament de Salut de la Generalitat de Catalunya que té per objectiu esdevenir una eina pràctica per guiar les intervencions en matèria de violència masclista en qualsevol àmbit de salut de Catalunya, <https://bit.ly/2Nux4ju>

6 La RVD-BCN és un protocol promogut pel Circuit Barcelona contra la Violència cap a les Dones que es va elaborar amb la finalitat de crear una eina per valorar, en el cas de les dones, el risc d'actes violents a curt termini en un context de violència masclista, <https://bit.ly/2PXa26E>

s'aconsella canalitzar-ne la incorporació i incentivar-la des de la formació. Diferents autors exposen o fins i tot evidencien l'absència o l'opcionalitat de continguts de gènere i violència en el pla formatiu del Grau de TS (Elboj i Ruíz, 2010, p. 230-231; Rubio, Gil, Paz, Peralta, Alcázar i Gila, 2009, p. 7; Santana, 2010, p. 95-97).

La justificació de la seva rellevància recau en: 1) la necessitat de presa de consciència sobre les relacions de poder donades pel gènere i els seus efectes amb independència del sexe, ja que tota intervenció social no és neutral sinó que té un impacte de gènere; 2) la importància de la introducció d'aquesta perspectiva per propiciar transformacions socials que advoquin per la igualtat entre les persones; 3) detectar pràctiques i intervencions reproductores i sostenidores del sexisme i de desigualtats (Alcázar, 2012, p. 104-106; Fernández, 2015, p. 31; Tobías, 2018, p. 142-143).

En efecte, es tracta d'una perspectiva que incita la prevenció, el pensament d'abordatges més col·lectius i presenta la dona no només com a subjecte d'intervenció (Alcázar, 2012, p. 100; Alonso-Fernández, 2016, p. 4-5). En relació amb això, Alonso-Fernández (2016, p. 7) reflexiona sobre la necessitat de pensar "si s'ha d'incloure els homes només en la cerca de l'objectiu d'igualtat de gènere o si també seria possible assumir que poden tenir les seves pròpies necessitats i vulnerabilitats".

Metodologia

La recerca que s'ha dut a terme s'inscriu en el paradigma interpretatiu i parteix d'una perspectiva teoricometodològica fenomenològica. Behar (2008, p. 45) sosté que "el mètode fenomenològic pot resultar particularment útil per a la interpretació dels fets i els processos estudiats; per captar el sentit dels fenòmens i la intenció de les activitats socials".

Tenint en compte l'objectiu, la perspectiva teoricometodològica i l'enfocament emergent i exploratori d'aquesta recerca, hem considerat emprar metodologia de caràcter qualitatiu. Ho hem decidit així tenint en compte que no hi ha un marc teòric definit i la cerca de dades narratives pot arribar a aportar un coneixement més profund (Vivar, McQueen, Whyte, Canga, 2013, p. 224).

Mostra

Consisteix en un mostreig teòric integrat per un total de 20 treballadors i treballadores socials. Es caracteritza per un índex de proporcionalitat equivalent entre tots dos sexes biològics. Com que la VG és un fenomen multidimensional que es detecta i s'atén des de serveis molt diferents, es va triar una mostra de professionals situats en diferents espais d'atenció social, tal com es concreta a continuació.

Taula 1. Composició de la mostra

Nom fictici	Àmbit	Experiència en TS	Sexe biològic
Javier	Sanitari / Atenció primària	23 anys	M
Sonia	Sanitari / Atenció primària i Servei especialitzat per a persones transsexuals	5 anys	F
Teo	Sanitari / Atenció primària	+ de 20 anys	M
Noemí	Sanitari / Atenció primària	14 anys	F
Jacinto	Sanitari / Atenció hospitalària	7 anys	M
Mireia	Sanitari / Salut mental	18 anys	F
Yoali	Sanitari/Drogodependències	18 anys	F
Ignacio	Serveis socials bàsics	20 anys	M
Laia	Serveis socials bàsics	13 anys	F
Alan	Serveis socials bàsics	10 anys	M
Elsa	Serveis socials bàsics	22 anys	F
Jandro	Serveis socials bàsics	9 anys	M
Roc	Serveis socials bàsics	3 anys	M
Edna	Serveis d'informació i atenció a les dones	12 anys	F
Juan	Docent de TS	30 anys	M
Antón	Docent de TS	27 anys	M
Carlos	Docent de TS	10 anys	M
Natalia	3r sector-violència masclista i VG	12 anys	F
Mónica	3r sector-VIH	20 anys	F
Maya	3r sector-abusos sexuals	10 anys	F

Font: Elaboració pròpia.

Cal especificar que, d'acord amb el Circuit Barcelona contra la violència cap a les dones,⁷ la mostra està composta per espais professionals

⁷ Projecte interinstitucional coliderat per l'Ajuntament de Barcelona i el Consorci Sanitari de Barcelona. Tal com indiquen ells mateixos, la seva finalitat és "establir un sistema articulat de treball en xarxa, cooperatiu i col·laboratiu entre els diferents agents dels

reconeguts pel que fa a la implicació en la detecció i l'atenció d'aquestes realitats. Cal aclarir que la composició va ser no probabilística i es va configurar amb els següents criteris d'inclusió i exclusió.

Taula 2. Criteris d'inclusió i exclusió

Criteris d'inclusió	Criteris d'exclusió
Tenir la titulació de TS.	Actualment inactiva com a treballadora social.
Disposar de 3 anys o més d'experiència en el camp del TS.	Treballar fora de la província de Barcelona.

Font: Elaboració pròpia.

Instruments

Fem servir la tècnica de l'entrevista individual, que ens permetia recollir informació sobre fets i aspectes subjectius de les persones, conèixer la perspectiva dels individus en relació amb els fets i construir significats a través dels seus comportaments (Behar, 2008, p. 55; Palou, 2013, p. 3). El model d'entrevista emprat va ser de tipus individual semiestructurat i amb una durada aproximada de 30-45 minuts. Com que es tracta d'un fenomen de magnitud, vam establir un guió mínim que ens permetés obtenir la informació més rellevant per explorar en funció dels nostres objectius. Cal aclarir que es va vetllar per garantir la confidencialitat dels subjectes entrevistats, i que, per això, se'ls va informar sobre l'abast de la protecció de la confidencialitat a través d'un consentiment informat.

Anàlisi

Es va dur a terme una anàlisi temàtica del contingut extret de les entrevistes. Primer es van transcriure i posteriorment se'n va fragmentar el corpus textual en diferents unitats que es van codificar en funció del contingut bàsic d'interès per a l'objecte d'estudi (models d'intervenció, limitacions i potencialitats contextuais, institucionals i personals, definició de perspectiva de gènere i formació professional). La codificació va ser generalment de caràcter inductiu pel caràcter exploratori de l'objecte d'estudi i la consegüent falta de validació d'eixos temàtics en estudis anteriors similars. No obstant això, sovint es va tenir en compte el marc teòric per donar nom a fragments d'interès teòric específic dels investigadors. Més concretament, i en referència a la definició del fenomen de la VG, es va tenir en compte la classificació de Coll et al. (2008), identificant consegüentment els elements diferencials entre les diferents aproximacions (actors implicats, relació i rol que compleixen i causa o causes i origen de la VG).

àmbits sanitari, social, policial, judicial i educatiu" (Ajuntament de Barcelona, s. d.).

Cal apuntar que amb la finalitat de dotar l'estudi d'una validesa interna més alta es va triangular la informació obtinguda amb el marc teòric. Això ha permès el diàleg entre els resultats i la literatura vigent especialitzada en la matèria, donant lloc a una altra font de construcció de coneixement i reflexions (Cisterna, 2005, p. 69-70).

Limitacions de la recerca

1. La mostra de treballadors i treballadores socials és limitada i no es garanteix la recollida de tots els discursos sobre la VG. També vam voler que es caracteritzés per un índex de proporcionalitat equivalent entre sexes (entesos des del binarisme). No obstant això, com que es tracta d'un nombre reduït de professionals, no vam poder indagar en profunditat en l'existència o no de certes tendències, raó per la qual no s'aprofundeix en aquest sentit. Val la pena destacar que es tracta d'un estudi configurat per una mostra reduïda, però que no és per això menys vàlida per començar a reflexionar sobre una realitat exposada per una sèrie de professionals.

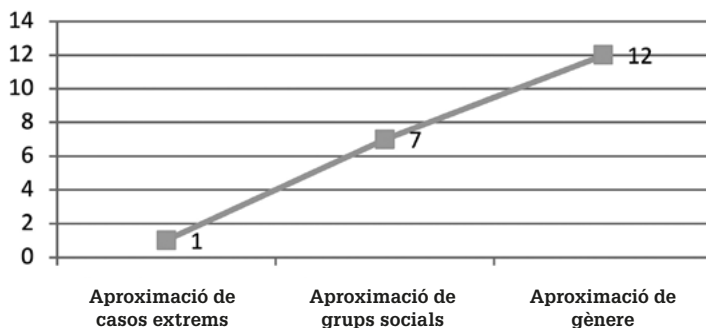
2. No es tracta d'una mostra uniforme per àmbits d'intervenció en TS. Volíem que fos com més diversa millor per obtenir una visió al més holística possible sobre les comprensions i els abordatges. Ara bé, posteriorment pensem que potser hauria estat interessant tenir un mateix nombre de professionals en funció dels àmbits d'intervenció, ja que ens hauria permès identificar certes tendències i particularitats de cada àmbit.

Resultats

Conceptualització de la violència de gènere

A continuació es mostren els resultats obtinguts de la classificació dels discursos sobre VG dels treballadors i treballadores socials entrevistats.

Figura 1. Classificació dels discursos sobre VG

Font: Elaboració pròpia.

– L'**aproximació de casos extrems** és la menys compartida, només n'hem detectat un cas i amb certs matisos. La persona al·ludeix que la víctima pot pertànyer a qualsevol sexe, un aspecte que no és propi de la concepció de casos extrems. No obstant això, emfatitzava que es dona, majoritàriament, en dones per una sèrie de diferències principalment biològiques, com per exemple la superioritat física dels homes.

– Respecte a l'**aproximació de grups socials** hi ha hagut més consens. Ara bé, dins d'aquesta mateixa aproximació es donen punts de vista molt diferents. D'una banda, d'aquestes 7 persones n'hi ha 2 que afirmen que només la només pot ser la víctima d'aquest fenomen.

És la violència de l'home cap a la dona pel simple fet de ser-ho. Una definició breu, clara i concisa [...]. Hi ha molts tipus de violència, els avis reben violència, els nens reben violència, però això són altres tipus de violència. Si parlem de violència de gènere, parlem de la violència de l'home cap a la dona (Natalia).

Una tercera persona apunta que en la VG s'haurien d'incloure les parelles LGTBIQ+ que no tenen un tracte d'iguals. Exposa que amb freqüència es compleixen rols propis de les parelles heterosexuales, entenent que s'assumeixen rols femenins i masculins.

La resta parteix d'una concepció més àmplia que entén que totes les identitats de gènere poden patir VG, encara que insisteixen que no volen englobar-les totes sota una mateixa categoria fenomenològica.

Els homes són víctima també del masclisme, però no els ficaria en la mateixa categoria per no invisibilitzar la realitat majoritària en el cas de les dones (Edna).

– Quant a l'**aproximació de gènere**, trobem que és la que més acceptada entre els i les professionals. Encara que cal assenyalar que 4 de les persones entrevistades van elaborar una definició pròpia de grups socials i, posteriorment, se'n van retractar, no atorgant un sexe concret a la figura de l'agressor i de la víctima. Alguns plantegen diversos dubtes i posen de manifest la necessitat de reflexionar més sobre aquest tema.

La violència de gènere la pateixen les dones a pesar que el sistema de gènere és molt maltractador també per als homes. És clar que seria una violència del sistema de gènere cap als homes, no ho sé. La realitat és que jo amb aquests termes moltes vegades no ho tinc clar, em trobo amb molts discursos que van i venen (Ignacio).

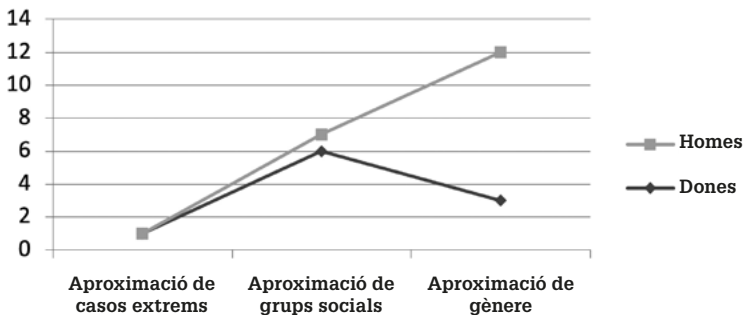
Exposen que l'aproximació de grups socials ha esdevingut hegemònica i que, posteriorment, s'ha reflexionat i qüestionat poc sobre aquest tema.

Com a professionals cal tenir una visió crítica. Fins i tot quan aconseguim que els discursos crítics arrelin i arribin a ser hegemònics, hem de continuar sent crítics per no tornar a reproduir dinàmiques (Carlos).

Paral·lelament, assenyalen que es tracta d'un fenomen que la dona mostra més predisposició a viure; en conseqüència, el nombre de casos que es donen és més alt. No obstant això, indiquen que l'omissió d'altres possibles víctimes pot generar invisibilitat i situacions de desigualtat i vulnerabilitat. De facto, pensen que es donen a conèixer menys casos dels que realment hi ha, a causa de: 1) l'escàs reconeixement de la problemàtica en altres col·lectius; i 2) l'operativitat pròpia dels constructes de gènere vigents en l'actualitat. És per això que sobretot propugnen la idea d'incloure-ho tot sota una mateixa categoria fenomenològica, matisant posteriorment cada casuística.

A continuació es mostren aquests mateixos resultats classificats en funció del sexe dels entrevistats.

Figura 2. Classificació dels discursos sobre VG en funció del sexe

Font: Elaboració pròpia.

Paral·lelament, respecte a l'expressió VG i l'amplitud del fenomen, cal assenyalar que:

– El 35% de la mostra es mostren en desacord amb l'ús de l'expressió VG. Concretament, una persona aposta per l'expressió *violència domèstica* perquè creu que és més descriptiva. Dues altres persones defensen que es tracta de violència en si i que no hauria de tenir "cognoms". No els sembla que el concepte gènere sigui l'idoni, ja que creuen que atenua les dimensions del fenomen i s'ha acabat emprant com a sinònim de *dona*. Mentre que en els casos restants prefereixen fer servir l'expressió *violència masculista*, perquè la mateixa expressió indica l'origen estructural de la violència i les seves connotacions presenten més força i visibilitat en el context actual.

De la mateixa manera, cal assenyalar que dues persones també fan crítica del concepte violència. Sostenen que es tracta d'un concepte amb connotacions sempre negatives, ja que es tracta d'una qüestió intrínseca en els éssers humans i no sempre es fa servir per infligir mal a un altre. A més, exposen que moltes vegades la violència sembla adoptar un caràcter reduccionista, que inclou només les agressions físiques o verbals.

– El 35% de les persones entrevistades considera que la VG s'emmarca exclusivament dins de les relacions afectives. Simultàniament, el 65% restant exposa que va més enllà i inclou altres actors (persones, institucions...) que puguin atemptar contra la mateixa identitat de gènere dels subjectes.

N'hi ha de diferents menes: des de la qüestió més social en què es dona una violència estereotipada de gènere, fins a una situació més de convivència quan una persona en maltracta una altra per la seva condició de gènere [...]. Fins i tot persones que no s'identifiquen ni amb homes ni amb dones. El fet de voler encotillar aquestes persones dins d'un binomi, per mi també és un maltractament per raó de gènere (Jandro).

Abordatge de la violència de gènere en treball social

Respecte a la prevenció, destaquen que són poques les tasques que s'executen des del TS. Consideren que això ve condicionat per l'escassa aposta de les institucions pel que hi treballen. Creuen que es deu a les dificultats per demostrar-ne l'efectivitat, ja que els resultats obtinguts costen més de mesurar i demostrar.

D'altra banda, expliquen dèficits quant a la prevenció secundària a causa de les dificultats de detecció del fenomen. Això ho atribueixen a la forta socialització dels professionals i a la manca de formació. El fenomen l'identifiquen, majoritàriament, davant la verbalització expressa de la víctima.

Quant a la intervenció, creiem que el discurs emprat principalment és el de l'aproximació de gènere. Malgrat això, quan se'ls pregunta sobre les intervencions, la majoria només fan referència a la dona heterosexual víctima dins del marc de les relacions afectives. Un aspecte contradictori, tenint en compte que: 1) només el 35% de les persones entrevistades considerava que la VG s'emmarca dins de les relacions afectives; i 2) el 60% inclou altres identitats de gènere com a possibles víctimes. És més, la gran majoria d'actuacions i recursos esmentats se centren exclusivament en la dona com a subjecte d'intervenció. Això sorprèn si tenim en compte que el 95% de la mostra fa èmfasi en l'origen estructural de la problemàtica.

No estem treballant per a tota la població, sinó per a aquells grups que tenen unes necessitats legitimades com a tals. Aquí caldria debatre en relació amb què entenem per treball social. Possiblement no ens agrada la resposta, perquè tenim més a veure amb l'ordre i el control que no pas amb la transformació i l'emancipació (Juan)

També sostenim que les intervencions esmentades són, generalment, de caràcter individual i hi ha un ampli consens sobre com actuar en el cas de les dones heterosexuales. Ara bé, en el moment que es plantegen actuacions amb altres identitats de gènere les dificultats es fan més latents i mancades de consens. Uns plantegen que l'abordatge ha de ser el mateix independentment del sexe i l'orientació sexual del subjecte. Uns

altres creuen que poden adaptar les eines, com per exemple la RVD-BCN, a altres casuístiques de la VG, encara que plantegen dubtes en el moment de derivar i actuar davant de determinades situacions. Per tant, també es dona el cas en què directament manifesten desconeixement respecte a com abordar aquestes situacions.

Finalment, fan una al·lusió especial a la tasca de coordinació pel fet que sovint no s'estableix. Al·leguen que això no és per manca de canals de comunicació o protocols, sinó perquè els professionals no disposen de prou temps per coordinar-se o fer els traspessos de casos. En relació amb això, apunten que l'elevada pressió assistencial, la precarització de les condicions d'ocupació i el poc temps de què disposen per a les entrevistes, comporten dificultats per al seu compliment.

Perspectiva de gènere i treball social

En la recerca es pregunta sobre la definició i aplicació de la PG en TS. Cal destacar que el 60% de la mostra sap en què consisteix la PG. El 40% restant s'emmarca en una de les següents situacions: 1) expressen literalment que desconeixen en què consisteix la PG; 2) la defineixen com la presa de consciència de les desigualtats i els constructes socials que incumbeixen exclusivament la dona; 3) l'entenen com el fet de donar un mateix tracte independentment del sexe, ometent les diferències socials i culturals de base. De fet es mostren més conformes parlant en clau de "perspectiva de persona"; o bé 4) entenen la PG únicament com aquelles influències del professional derivades del seu procés de socialització particular.

També se'ls pregunta sobre si pensen que ho apliquen en la seva praxi diària. Excloent els casos que no van saber definir en què consistia la PG, enumerem: el 57,14% considera que en el seu dia a dia empren la PG; el 28,57% creu que s'esforcen per aplicar-la però que no ho fan completament; mentre que el 14,29% restant expliciten que no treballen sota la PG encara que els agradaria fer-ho.

Subratllen que des de diverses institucions s'està apostant per la inclusió i promoció de pràctiques amb PG. No obstant això, destaquen la necessitat de promoure més formació sobre aquest tema i de manera continuada per poder integrar-la plenament.

Crec que caldria un treball propi que va des de la part formativa, la part de coneix-te a tu mateix per ser capaç de desmuntar i desarticlar tots els discursos que tenim, que realment ens han format. Per més crítics que diem que som, ens hem socialitzat en aquests discursos i part d'aquest masclisme que critiquem el carreguem nosaltres a sobre (Carlos).

En relació amb això, quan se'ls va preguntar sobre si havien rebut formació sobre PG, el 55% del total d'entrevistats afirmen que n'havia rebut. Sobre els que n'havien rebut, cal destacar que en la majoria de casos: 1) només havien fet un curs sobre PG i havia estat durant l'any 2018-2019; o

bé 2) havien tractat la PG en diferents cursos com a element transversal però no de manera exclusiva. Només hi ha 6 casos en què afirmen haver estat formats exclusivament en PG.

Per acabar, s'ha incidit especialment en la importància de la formació i la integració de la PG en el TS. Cal destacar que quan s'ha preguntat a tres docents sobre com ho introdueixen en les formacions de grau, han indicat que hi ha una consigna explícita d'integració en els plans docents, però que al final depèn de la voluntat del professorat. Assenyalen que no fa gaires anys que es va acceptar la PG en l'entorn universitari, i és per això que manifesten que encara queda molt camí per fer, com en qualsevol altra disciplina social.

És a dir, no tenir-ho clar és no tenir-ho clar, perquè jo sempre he tingut molta por de la ideologització de les lectures professionals [...]. Entre altres coses perquè considero la ideologia com una forma de legitimació de dominacions socials. Així que em fa por que sigui aquesta o qualsevol altra (Antón).

Conclusions

- No hi ha un discurs homogeni o un consens mínim sobre la conceptualització del fenomen entre els i les professionals del TS. La relació d'afectivitat, el sexe biològic i l'orientació sexual s'han identificat com a elements principals generadors de desacord i divergències. També s'ha posat de manifest la presència de múltiples termes per esmentar una mateixa realitat (VG, violència masclista, violència domèstica) i l'emergència de debats sobre la idoneïtat del terme *gènere*. Aquests elements afecten el procés de conceptualització i fan evident la necessitat d'aprofundir en els marcs referencials establerts. Sobretot, si tenim en compte la dificultat d'integració i claredat per part dels diferents professionals del treball social. De fet, m'agradaria matisar que dues persones entrevistades posaven en dubte les connotacions de la paraula *violència*, perquè consideren que té un caràcter intrínsec en l'ésser humà. Un element rellevant a matisar, ja que la violència no és innata sinó un producte cultural i intencionat i, per aquesta motiu, evitable (Dahlberg i Krug, 2003, p. 3; OMS, 2002, p. 2-4).
- S'ha pogut identificar que els discursos predominants tendeixen a correspondre pròpiament a l'aproximació de gènere, entrant en contrast amb la producció teòrica predominant. Incideixen a incloure la pluralitat de relacions de dominació interpersonal desigualitàries com a VG, ja que posar només el focus en la dona heterosexual com a possible víctima reproduceix i legitima lògiques heteropatriarcals i sexistes. Subratllen la importància d'afavorir espais de reflexió i crítica sobre els marcs de referència, les pràctiques i els objectes d'intervenció dels professionals. Tot això amb el propòsit de superar una concepció conservadora i re-

productora del treball social que sovint tant ho allunya dels principis inspiradors de la professió.

- Les conceptualitzacions dels professionals dS tenen poc a veure amb les intervencions que executen en matèria de VG. De manera que trobem que els processos de socialització, les estructures de poder imperants i les institucions en què treballen acaben condicionant la seva tasca. Tal com indica Santana (2010, p. 93-94), les intervencions del TS estan fortament arrelades en la LOMPIVG i d'acord amb la producció teòrica vigent. En aquest sentit, les pràctiques exposades en matèria de VG s'han caracteritzat, generalment, per: 1) centrar-se exclusivament en la figura de la dona heterosexual víctima; 2) emprar un enquadrament despolititzat i conseqüentment individualista, afavorint sentiments de responsabilitat i culpabilitat per part de la víctima; 3) actuar una vegada emergida la problemàtica i no tant de manera preventiva; i 4) tenir un caràcter assistencialista i paternalista poc transformador. Uns aspectes que ja apuntaven autors com Alcázar (2012, p. 113-115), Fernández (2015, p. 31) i Ríos (2003, p. 80-81, 84).

Tot el que s'ha dit fins ara suposa que bona part dels i les professionals entrevistats treballen en un sistema que no acaba de mostrar afinitat amb la manera com veuen i entenen la problemàtica. No obstant això, en lloc de transformar aquestes lògiques, se n'impregnen i hi actuen conformement. això convida a preguntar-se sobre si el rol professional té més a veure amb l'ordre i el control que no pas pròpiament amb la transformació i l'emancipació.

- Els resultats obtinguts assenyalen com a principals dificultats dels i les professionals l'escassa formació, els minsos estudis i la manca de recursos de reflexió/crítica sobre els discursos hegemònics i les mateixes categories de pensament. Per poder transcendir i aconseguir transformar aquestes realitats, s'emfatitza la importància de la formació i la incorporació de la PG (Fuente, 2012, p. 388; Fernández, 2015, p. 31; Fidalgo, 2005, p. 21, 25; López, 2013, p. 81; Tobías, 2018, p. 142-143).

En relació amb això, hem pogut dilucidar que la incorporació de la PG es mostra incipient, ja que s'ha fet evident el desconeixement, l'escassa formació sobre aquest tema i la dificultat de la seva aplicació en la praxi professional. Alguns entrevistats al·leguen que es tracta d'una qüestió nova i que demana temps; ara bé, cal preguntar-se si el factor temps és l'única raó o si es deu al fet que l'acadèmia opera sota la pervivència d'una ideologia patriarcal.

Referències bibliogràfiques

- Alcázar Campos, P. (2012). La intervención social en centros de acogida para mujeres víctimas de violencia de género en Andalucía. Análisis desde una perspectiva de género. En Y. M. de la Fuente Robles i O. Vázquez Aguado (Eds.), *IX Congreso Nacional de Facultades de Trabajo Social* (p. 96-118). Jaén: Universitat de Jaén.
- Alencar Rodrigues, R. de, i Cantera Espinosa, L. (2013). Violencia de género en la pareja: una revisión teórica. *Psico*, 43(1), 116-126. Recuperat de: <https://ddd.uab.cat/record/130820>
- Almendros Simón, A., Munilla Rebollo, R. V., i Bernabeu Domínguez, A. C. (2015). Violencia intrafamiliar en personas con diagnóstico de enfermedad mental grave y duradera. *Documentos de Trabajo Social: Revista de trabajo y acción social*, 55, 204-222. Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5610941>
- Alonso-Fernández de Avilés, B. (2016). Trabajo Social y perspectiva de género: los hombres como colectivo de intervención. En D. Carbonero, E. Raya, N. Caparrós i C. Gimeno (Coord.), *Respuestas transdisciplinarias en una sociedad global. Aportaciones desde el Trabajo Social* (p. 1-23). Logroño: Universitat de La Rioja.
- Álvarez García, M. A., Sánchez Alías, A. M., Bojó Ballester, P., Zelaiaran Miranda, K., Aseguinolaza Chopitea, A., Azanza Azanza, M. T., i Caballero Tena, S. (2016). *Manual de atención Psicológica a víctimas de maltrato machista*. Guipúscoa: Colegio Oficial de la Psicología de Gipuzkoa. Recuperat de: <https://www.cop.es/GT/Manual.pdf>
- Ajuntament de Barcelona (s. d.). BCN Antimasclista. Circuit Barcelona contra la Violència Masclista. Recuperat de: <https://bit.ly/2NMv7xO>
- Behar Rivero, D. S. (2008). *Metodología de la investigación* [online]. 2a edició. Editorial Shalom. Recuperat de: <https://bit.ly/1Am9lHU>
- Berasaluze Correa, A. (2009). El devenir del Trabajo Social en clave de género. *Zerbitzuan*, 46, 133-140. Recuperat de: <https://bit.ly/2GeVP1V>
- Bolea Bardon, V. (2007). En los límites del derecho penal frente a la violencia doméstica y de género. *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología*, 9(02), 1-26. Recuperat de: <http://criminol.ugr.es/recpc/09/recpc09-02.pdf>
- Bravo, F. (2014). El activismo LGBT ante la violencia intragénero. En *XXVI Encuentros estatales LGTB* (p. 1-9). Gandia: Universitat Politècnica de València.
- Cantera Espinosa, L. M. (2004). Más allá del género. Nuevos enfoques de “nuevas” dimensiones y direcciones de la violencia en pareja. (Tesi

- doctoral). Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, Espanya. Recuperat de: <http://www.tdx.cat/handle/10803/5441>
- Cisterna Cabrera, F. (2005). Categorización y triangulación como procesos de validación del conocimiento en investigación cualitativa. *Theoria*, 14(1), 61-71. Recuperat de: <https://www.redalyc.org/pdf/299/29900107.pdf>
- Coll Planas, G., García-Romeral Moreno, G., Mañas Rodríguez, C., i Navarro Varas, L. (2008). Cuestiones sin resolver en la Ley integral de medidas contra la violencia de género: las distinciones entre sexo y género, y entre violencia y agresión. *Papers*, 87, 187-204. Recuperat de: <https://bit.ly/2Dien8z>
- Dahlberg, L. L., i Krug, E. G. (2003). La violencia, un problema mundial de salud pública. En E. G. Krug, L. L. Dahlberg, J. A. Mercy, A. B. Zwi i R. Lozano, *Informe mundial sobre la violencia y la salud* (p. 1-23). Washington DC: Organización Panamericana de la Salud. Recuperat de: <https://bit.ly/2OMfbfD>
- Elboj, C., i Ruíz, L. (2010). Trabajo Social y prevención de la violencia de género. *Trabajo Social Global-Global Social Work*, 1(2), 220-233. Recuperat de: <https://bit.ly/2AQN348>
- Espinar Ruiz, E. (2007). Las raíces socioculturales de la violencia de género. *Escuela Abierta*, 10, 23-48. Recuperat desde: <https://bit.ly/2yHPhRo>
- Facio, A., i Fries, L. (2005). Feminismo, género y patriarcado. *Academia*, 6, 259-294. Recuperat de: <https://bit.ly/2yQ1feY>
- Fernández Montaña, P. (2015). Trabajo Social Feminista: Una revisión teórica para la redefinición práctica. *Trabajo Social Global - Global Social Work*, 5(9), 24-39. Recuperat de: <https://bit.ly/2yu6XBt>
- Fernández Villanueva, C. (2004). Violencia contra las mujeres: una visión estructural. *Intervención Psicosocial*, 13(2), 155-164. Recuperat de: <https://bit.ly/2qNa2IE>
- Fidalgo Delgado, A. (2005). La intervención de las trabajadoras sociales en los casos de violencia de género. *Documentos de Trabajo Social: Revista de trabajo y acción social*, 35, 21-31. Recuperat de: <https://bit.ly/2Uek9DN>
- Fuente Urbón, M. J. de la (2012). Proceso de atención en casos de violencia de género en el Ayuntamiento de León: en los CEAS y en la Oficina Municipal de Información a la Mujer. *Documentos de Trabajo Social: Revista de trabajo y acción social*, 51, 370-399. Recuperat de: <https://bit.ly/2L7fNKZ>

- Gállego Estévez, F. (2005). Apoyo Psicológico a las mujeres víctimas de violencia de género. *Documentos de Trabajo Social: Revista de trabajo y acción social*, 35, 83-106. Recuperat de: <https://bit.ly/2PmUepM>
- Herrero Ríos, J. (2013). Eficacia de la Ley de violencia de género. *La Razón Histórica: Revista Hispanoamericana de Historia de las Ideas Políticas y Sociales*, 22, 108-131. Recuperat de: <https://bit.ly/2LaA8is>
- IFSW. International Federation of Social Workers. (2014). Global definition of social work. Recuperat de: <https://bit.ly/2EbmFXz>
- Jovaní Roda, E. (2014). Cuando nos llega una mujer maltratada: la primera entrevista. *Documentos de Trabajo Social: Revista de trabajo y acción social*, 54, 251-269. Recuperat de: <https://bit.ly/2ARtatB>
- López Núñez, M. I. (2013). La construcción de la masculinidad y su relación con la violencia de género. *Comunitania: Revista Internacional de Trabajo Social y Ciencias Sociales*, 5, 61-84. Recuperat de: <https://bit.ly/2OJt10k>
- Maqueda Abreu, M. L. (2006). La violencia de género. Entre el concepto jurídico y la realidad social. *Revista electrónica de Ciencia Penal y Criminología*, 8(02), 02:1-02:13. Recuperat de: <https://bit.ly/1RP67kx>
- Miguel Álvarez, A. de (2003). El movimiento feminista y la construcción de marcos de interpretación. El caso de la violencia contra las mujeres. *Revista Internacional de Sociología (RIS)*, 61(35), 127-150. Recuperat de: <https://bit.ly/2ozInfK>
- Miguel Álvarez, A. de (2005). La construcción de un marco feminista de interpretación: la violencia de género. *Cuadernos de Trabajo Social*, 18, 231-248. Recuperat de: <https://bit.ly/2lKWbxT>
- Mujika Flores, I. (2012). Por los buenos tratos en las relaciones lésbicas y homosexuales. Informe para la inclusión de la perspectiva LGTB en los planteamientos sobre violencia de género: propuestas para el debate. Bilbao: Aldarte. Recuperat de: <https://bit.ly/2DW05Bs>
- Mullaly, B. (1997). *Structural Social Work. Ideology, Theory and Practice*. Toronto, Canadá: Oxford University Press.
- OMS. Organització Mundial de la Salut. Ginebra (2002). Informe mundial sobre la violencia y la salud. Sinopsis [En línea]. Recuperat de: <https://bit.ly/2skbN4a>
- Ortubay Fuentes, M. (2015). Diez años de la “Ley integral contra la violencia de género”: Luces y sombras. *Revista Ventana Jurídica*, 2, 1-30. Recuperat de: <https://bit.ly/2AL9ibJ>
- Palou Julian, B. (2013). Tècniques de recollida de dades qualitatives. Material de classe. Universitat de Barcelona. Recuperat de: <https://bit.ly/2Jefob6>

- Peris Vidal, M. (2013). La despolitización de la violencia de género a través de la terminología. *Asparkia: Investigació feminista*, 24, 176-194. Recuperat de: <https://bit.ly/2P14tA2>
- Piedra, J., Rosa Martín J. J., i Muñoz Domínguez, M. C. (2018). Intervención y prevención de la violencia de género: un acercamiento desde el Trabajo Social. *Trabajo Social Global- Global Social Work*, 8(14), 195-216. Recuperat de: <https://bit.ly/2Q3nPsV>
- Ramírez Hernández, A. (2002). Violencia masculina en el hogar. *El Cotidiano*, 18(113), 28-36. Recuperat de: <https://bit.ly/2A22tSK>
- Rebollo Norberto, J., i Gómez Gracia, B (coord.). (2011). Informe sobre la situación de la violencia entre parejas del mismo sexo. Datos sobre la violencia intragénero: Casos atendidos y derivados y datos de las encuestas a grupos dentro de la comunidad LGTB (jóvenes y gays seropositivos). Recuperat de: <https://bit.ly/2YF8i7B>
- Reina Giménez, E. (2010). ¿Existe violencia en las parejas del mismo sexo? Buenas prácticas en la intervención en violencia en parejas del mismo sexo. *TS nova: Trabajo Social y Servicios Sociales*, 2, 27-37. Recuperat de: <https://bit.ly/2DWqor1>
- Ríos Campos, P. (2003). Intervención desde el Trabajo Social en situaciones de malos tratos contra las mujeres. *Portularia*, 3, 79-86. Recuperat de: <https://bit.ly/2E7R1bL>
- Rodríguez Otero, L. M., Rodríguez Castro, Y., Lameiras Fernández, M., i Carrera Fernández, M. V. (2017). Violencia en parejas gays, lesbianas y bisexuales: una revisión sistemática 2002-2012. *Comunitania: Revista Internacional de Trabajo Social y Ciencias Sociales*, 13, 49-71. Recuperat de: <https://bit.ly/2DI1CtG>
- Rubio Castro, A., Gil Ruiz, J. M., Paz Rodríguez, J. I., Peralta López, E., Alcázar Campos, A. M., i Gila Ordoñez, P. (2009). *Intervención profesional en mujeres víctimas de violencia de género en el ámbito del Trabajo Social*. Sevilla: Dirección General de Violencia de Género. Conselleria d'Igualtat i Benestar Social. Junta d'Andalusia. Recuperat de: <https://bit.ly/1TNZBwQ>
- Santana Hernández, J. D. (2010). La formación para el Trabajo Social en contextos de desigualdad de género y violencia contra las mujeres. *Portularia*, 10(2), 91-99. Recuperat de: <https://bit.ly/2U3ZanA>
- Solá García, M. (2011). Ampliando nuestra mirada sobre la violencia de género. Herramientas para la transformación desde la perspectiva feminista queer de la diversidad sexual. Projecte de recerca finançat per l'Ajut a la Recerca Francesca Bonnemaïson. Barcelona, España: Diputació de Barcelona. Recuperat de: <https://bit.ly/2TiV4Yw>
- Trujano, P., Martínez, A. E., i Camacho, S. I. (2010). Varones víctimas de violencia doméstica: un estudio exploratorio acerca de su percepción

- y aceptación. *Perspectivas en Psicología*, 6(2), 339-354. Recuperat de: <http://www.redalyc.org/pdf/679/67915140010.pdf>
- Tobías Olarte, E. (2018). La aplicación del enfoque de género en Trabajo Social: debilidades y fortalezas. *Ehquidad International Welfare Policies and Social Work Journal*, 10, 141-154. Recuperat de: <https://bit.ly/2zP6QRD>
- Velando Casanova, M. (2005). La RAE y la violencia de género: reflexiones en torno al debate lingüístico sobre el título de una ley. *Cultura, lenguaje y representación: Revista de estudios culturales de la Universitat Jaume I*, 2, 107-124. Recuperat de: <https://bit.ly/2RUPsld>
- Vivar, C. G., McQueen, A., Whyte, D. A., i Canga Armayor, N. (2013). Primeros pasos en la investigación cualitativa: desarrollo de una propuesta de investigación. *Index de enfermería*, 22(4), 222-227. Recuperat de: <https://bit.ly/2ySefPb>
- Zurbano Berenguer, B., Liberia Vayá, I., i Campos Mansilla, B. (2015). Concepto y representación de la violencia de género. Reflexiones sobre el impacto en la población joven. *Oñati socio-legal series*, 5(2), 822-845. Recuperat de: <https://bit.ly/2DId2P5>